

Violetta Machnicka (Siedlce)

Konstrukcje peryfrastyczne związane ze śmiercią na tle innych określeń omownych w *Faraonie* Bolesława Prusa

✦ Кључне речи:

Bolesław Prus (Aleksander Głowacki), Faraon, peryfraza, peryfraza poetycka, peryfraza gramatyczna, peryfraza ornamentacyjna, peryfraza eufemizacyjna, peryfraza ornamentacyjno-eufemizacyjna, peryfraza-zagadka, peryfraza objaśniana, peryfraza-etykieta, peryfraza-kicz, omówienie, konstrukcja omowna, konstrukcja peryfrastyczna, multiwerbalizacja, analityzm językowy, syntetyzm językowy, stylizacja językowa, metafora, ironia.

Ovaj članak ima za cilj da prikaže i opiše perifrastične strukture koje zameњују основна имена која се углавном састоје од једне речи. Анализирани материјал је узет из *Фараона*, романа *Bolesława Prusa*. Представљене перифразе су подељене у неколико група на основу тематског, функционалног, структуралног и метафоричког аспекта.

Gdy w roku 1872 ukazały się w Opiekunie Domowym pierwsze publicystyczne odcinki Listów ze starego obozu opatrzone nowym, nieznanym wcześniej czytelnikom pseudonimem Bolesław Prus, nikt – łącznie z ich autorem – nie przypuszczał, że na arenę polskiej literatury wchodzi właśnie jeden z największych i jednocześnie najskromniejszych twórców, który sobie tylko znanym

sposobem potrafił łączyć głęboką mądrość i wrażliwość z niepowtarzalnym, swoistym operowaniem słowem. Dwadzieścia trzy lata później, w roku 1895, popularny i powszechnie szanowany autor między innymi *Placówki*, *Lalki*, *Emancypantek* oraz felietonistyki zaczął publikować na łamach warszawskiego *Tygodnika Ilustrowanego* powieść zatytułowaną *Faraon*, ukazującą mechanizmy

 2005

rzządzące dziejami wielkich organizmów społecznych na przykładzie państwa egipskiego w XI wieku przed Chrystusem.

Głównym bohaterem utworu jest Ramzes XIII, ostatni władca starożytnego Egiptu z dwudziestej dynastii. Oś kompozycyjną powieści stanowi odwieczny, aktualny również w czasach Prusa, konflikt dwóch sił – władzy świeckiej i religijnej, reprezentowanych przez faraonów i kapłanów. Na czele kapłanów stoi Herhor, jedyna postać historycznie pewna (Krzyżanowski 1988: 252).

W niniejszym artykule zostaną zaprezentowane wybrane konstrukcje omowne występujące w Faraonie. Szczególną uwagę poświęcono peryfrazom dotyczącym śmierci oraz zjawisk z nią związanych.

I

ISTOTA PERYFRAZY

Peryfrazą (omówienie) to wielowyrazowe określenie osoby, rzeczy, miejsca lub pojęcia, używane zwykle ze względów ornamentacyjnych lub eufemizacyjnych. Mówiąc inaczej, peryfrazą polega na zastąpieniu nazwy danego zjawiska przez bardziej rozbudowane jego opisanie, to jest zastąpienie danego wyrazu lub kilku wyrazów (nazwy krótszej) szeregiem innych słów, stanowiących równoważnik znaczeniowy nazwy podstawowej, co wiąże się z tzw. procesem multiwerbalizacji, czyli zastępowaniem syntetyzmów analityzmami językowymi (Urbańczyk 1994: 247; Loewe 1996: 42). Styl peryfrastyczny eliminuje wyrażenia zwykłe, proste, a w ich miejsce pozwala stosować formy bardziej wyszukane, między innymi w celu oddania powagi i uroczystości świata przedstawionego (Miodońska-Brookes, Kulawik, Tatar 1972: 222–223; Pogański 1993: 431; Mizerski 2000: 320; Bańko 2002: 5). Nadmiar peryfraz w danym tekście lub ich nieadekwatność do prezentowanych osób i zjawisk może

wywołać niezamierzone efekty komiczne, chyba, że jest to celowy zabieg autora, mający przedstawić kogoś lub coś w krzywym zwierciadle (Żeleński 1978: 592–600).

Jako figura retoryczna peryfrazą była ważnym sposobem wzbogacania i rozwijania tematu, osiągnięcia ozdobności stylu i niezwykłości wyśłowienia już w starożytności (Sławiński 1989: 351–352). W okresie oświecenia odgrywała w wielu tekstach poetyckich rolę podstawowego chwytu wyróżniającego mowę artystycznie kształtowaną i stanowiła ważny sposób interpretowania oraz oceny świata przedstawionego. Peryfrazą oświeceniową, oprócz pełnienia funkcji zdobniczej, wymagała od czytelnika właściwego jej rozszyfrowania, warunkującego zrozumienie utworu. Nazwa podstawowa, której ekwiwalentem była peryfrazą-zagadka, nie występowała w samym tekście, lecz co najwyżej w jego tytule. Istotne znaczenie pełniły „tajne” analityzmy językowe w klasycznej publicystyce pozytywistycznej, zwłaszcza w prozie ironicznej uprawianej między innymi przez Aleksandra Świętochowskiego, Henryka Sienkiewicza i Jana Lema. Pozytywiści nawiązywali do tradycji wywodzącej się od Listów perskich (1721) Monteskiusza, cechujących się tym, że autor opisując wydarzenia z kroniki paryskiej dla zmylenia cenzury stwarzał pozory przedstawiania realiów rzekomo odległych, orientalnych. Również na ziemiach polskich znajdujących się pod zaborami, zwłaszcza w Warszawie, pisarze posługiwali się językiem umownym, zrozumiałym dla czytelników, niepojętym dla cenzorów, operującym aluzjami i strukturami peryfrastycznymi (Krzyżanowski 1947: 25). Poetyka awangardowa, dążąca do silnej metaforyzacji utworów, wypracowała, głównie za sprawą Peipera, tak zwaną peryfrazę objaśnianą, ujawniającą bardzo subiektywne skojarzenia semantyczne, nieczytelne bez objaśnień autora (Kulawik 1997: 106–108).

W tego typu poezji peryfrazą zmierza głównie do zindywidualizowanego nazywania zjawisk świata i nie wymaga odgadnięcia jej znaczenia przez odbiorcę niczym dawniejsza peryfrazo-zagadka, ponieważ zazwyczaj zostaje bezpośrednio skonfrontowana z prostym nazwaniem przedmiotu, występującym w utworze członem semantycznej opozycji, np.

- Ulica.

Dwa prostokąty z cegły na prostokącie z betonu (Sławiński 1989: 352).

W poezji współczesnej peryfrazą nie jest tropem zbyt popularnym ze względu na jej „nadmiar leksykalny”, główna zaś jej rola polega na doraźnej funkcji semantyczno-stylistycznej tekstu (Kulawik 1997: 108).

Mirosław Bańko w Słowniku peryfraz, czyli wyrażen omownych wyróżnia trzy podstawowe typy peryfraz (Bańko 2002: 5):

1) *peryfrazę ornamentacyjną* – ozdabia wypowiedź, najczęściej występuje w prasie, jest jednym z wyznaczników stylu dziennikarskiego, np.

- Kraj Kwitnącej Wiśni – Japonia;

2) *peryfrazę eufemizacyjną* – łagodzi wypowiedź, np.

- francuska choroba – kiła,

3) *peryfrazę ornamentacyjno-eufemizacyjną* – jednocześnie łagodzi i zdobi wypowiedź, np.

- jesień życia – starość.

Według Bańki cechą wszystkich peryfraz jest ich funkcja estetyczna, to znaczy, że jeśli dana konstrukcja językowa nie pełni tej funkcji, to nie jest peryfrazą, np.

- odbiornik radiowy – radio.

Niekiedy oprócz peryfrazy poetyckiej wymienia się też peryfrazę gramatyczną, obejmującą zwłaszcza rozmaite rodzaje orzeczeń złożonych (Pogański 1993: 431; Dulian 1995: 119–122; Białoskórska 2002: 11), np.

- będzie czytał – przeczyta,
- dokonać włamania – włamać się.

Swoiste zastosowanie znajduje peryfrazą w publicystyce (Kniaginowa 1963: 148–157), gdzie nierzadko jako stereotyp służy wartościowaniu, automatyzowaniu pożądanym nastawień i ocen, a niekiedy też ograniczaniu indywidualnej inwencji czytelnika lub słuchacza. Wchodzi wówczas w zakres tak zwanej nowomowy. Atrybuty zdobnicze takiej formuły omownej, na ogół zbanalizowane, nie mają wtedy większego znaczenia (Sławiński 1989: 352).

Michał Głowiński analizując peryfrazy współczesne (Głowiński 1972: 48–58), charakterystyczne dla stylu publicystycznego zauważa, iż podstawową ich funkcją jest funkcja interpretacyjna, polegająca na przyznaniu pierwszeństwa wybranym cechom i sprowadzeniu istoty określanego przedmiotu do tych właśnie cech, dzięki czemu powstają tzw. peryfrazy-etykiety. Poza tym, zdaniem Głowińskiego, istnieją jeszcze peryfrazy-eufemizmy oraz peryfrazy-kicze, będące wynikiem źle pojętych względów purystycznych lub stylistycznych. Dodatkową grupę stanowią peryfrazy moralnie oraz ideowo obojętne, typu:

- Przewodniczący Miejskiej Rady Narodowej,
- synowie i córki narodu polskiego – Polacy.

II

ZAKRES SEMANTYCZNY PERYFRAZ W FARAONIE

Jak wiadomo, istnieje ścisły związek między zamierzoną tematyką przekazu a wyborem jego formy stylistycznej (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1982, t.II: 82–84). Treści codzienne, bytowe wymagają form maksymalnie prostych, czyli rezygnacji ze zbyt wyszukanych ozdorników, mogących wywołać na przykład dysharmonię podjętego tematu i wystylizowanego, rozbudowanego kształtu

tekstu. Tymczasem Faraon stanowi przykład utworu jak najbardziej odpowiedniego do stosowania konstrukcji peryfrastycznych ze względu na prezentowane w nim osoby i zdarzenia oraz czas i miejsce akcji. Powaga podjętych treści, wyjątkowość, wręcz boskość – przynajmniej w świadomości starożytnego ludu – opisywanych postaci oraz zabiegi stylizacyjne, mające jak najlepiej oddać i przybliżyć atmosferę nie tylko kulturowo, ale i czasowo odległego świata sprawiły, iż Aleksander Głowacki chętnie i umiejętnie wykorzystywał w swej powieści o dawnym Egipcie figury stylistyczne znane już retoryce antycznej, zwane peryfrazami. Większość wspomnianych tropów poświadczonych w Faraonie dotyczy, oprócz zagadnień związanych ze śmiercią, następujących kręgów semantycznych:

A) *nazw Ozyrysa, najwyższego, dobrego boga, pana życia, natury i zmarłych, utożsamianego często ze słońcem*, np.

- święte słońce (I, 38)¹⁾,
- słoneczny bóg (I, 167),
- niewidzialny bóg (I, 167),
- Najwyższy Pan wszelkiego stworzenia (II, 307),
- Najwyższy Majestat (II, 427);

B) *nazw słońca jako istoty boskiej*²⁾, np.

- świetlany bóg (I, 102),
- wielki wędrowiec przestrzeni (II, 467),
- ojciec światła (II, 564);

C) *innych nazw przyrodniczych i astro-nomicznych kojarzonych ze świętością lub władzą*³⁾:

- złote wizerunki słońca (I, 22)
– skarabeusze, święte żuki,
- faraon wszystkich zwierząt (I, 26)
– lew,
- symbole świętego słońca (I, 38)
– skarabeusze,
- święta rzeka, matka Egiptu (II, 346)
– Nil,
- święta gwiazda, opiekunka
zblakanych podróżników (II, 392)
– Gwiazda Polarna;

D) *nazw kapłanów, nierzadko zabarwionych ironią, złością lub patosem*, np.

- gołe łby (I, 95, II, 611),
- święci mężowie (II, 310, 510),
- powiernicy bogów (II, 388),
- sługi boże (II, 464),
- pobożny mąż (II, 513),
- ogolone łby (II, 593),
- sługi bogów (II, 616),
- świątyniowe szczury (II, 618),
- sługi bogini Mądrości (II, 648),

- 1) Cytowane peryfrazy występują w takiej liczbie gramatycznej (pojedynczej lub mnogiej), w jakiej wystąpiły w tekście *Faraona*. (Prus 1985, t.I-11). Znak rzymski oznacza tom, arabski – stronę tekstu.
- 2) Słońce jako źródło światła i życia pełniło szczególnie ważną rolę w wierzeniach dawnych Egipcjan. Wyobrażano je sobie między innymi jako dużego niebieskiego żuka, toczonego przed sobą ognistą kulę, tak jak skarabeusz toczy po ziemi swą kulę nawozu. W ciągu przesuwania się po niebie słońce przybierało odpowiednie imiona: o świcie pojawiało się jako Chopri, w południe jako Re, a o słońcu dnia zachodziło jako Atum. (Cotterell 1980: 67–68).
- 3) W ciągu całej historii Egiptu cechą charakterystyczną jego religii było ukazywanie bogów pod postacią ssaków, ptaków, gadów i, w jednym wypadku, skorpiona. Bóg-stwórca, Atum („doskonały”), wyłonił się z Nun (odpowiednika greckiego Chaosu). W kosmogonii heliopolitańskiej Atum bywa określany jako Chopri („Jedyny, który się staje” – sam z siebie). Przedstawiano go pod postacią skarabeusza, co wynikało z podobieństwa brzmienia nazwy tego żuka oraz imienia Chopri, a starożytni Egipcjanie w swej literaturze religijnej przykładali szczególną uwagę do różnego rodzaju fonetycznych analogii. (Cotterell 1980: 65–70).

- kapłani bogini Mądrości (II, 649);
- E) *nazw świętyń, np.*
  - dom prawdy (II, 477),
  - przybytki bogów (II, 612);
- F) *nazw żywych lub zmarłych faraonów⁴⁾:*
  - a) Ramzesa XII, np.
    - pan i władca (I, 125),
    - pan świata (I, 128, II, 464),
    - pan wieczności (I, 288, II, 423),
    - pan nasz i rozdawca życia (I, 288),
    - boski rodzic (II, 307),
    - pan nasz, który nas obdarza życiem (II, 317),
    - słoneczny bóg Egiptu (II, 329),
    - władca i bóg tego świata (II, 409),
    - miłościwy pan, który tak wznosi się ponad nami wszystkimi, jak niebo nad ziemią (II, 409),
    - władca Egiptu i wszystkich krajów, jakie tylko oświetla słońce (II, 420),
    - równy bogom mocarz, który rozdawał życie poddanym i miał władzę zabierania mężom ich żon według pragnień serca swego (II, 420),
    - pan wieczności budzący radość w sercach (II, 420),
    - świątobliwy pan (II, 420),
    - pan nieba i ziemi (II, 422),
    - władca wszystkich rzeczy, jakie tylko są pod słońcem (II, 423),
    - pan nad pany (II, 424),
    - dobry bóg, rozdawca opieki, życia i zdrowia (II, 424),
    - równy nieśmiertelnym (II, 426),
    - boski pan (II, 436),
  - ten, który odszedł na Zachód (II, 453),
  - władca dwu światów, pan wieczności, rozdawca życia i wszelkiej uciechy (II, 466),
  - nieśmiertelna istota (II, 466),
  - słońce Egiptu (II, 469, 479),
  - pan, który dawał radość i życie (II, 479);
  - b) Ramzesa XIII, np.
    - syn słońca (I, 12),
    - młody sternik nawy państwowej (I, 132),
    - pan żyjącego i zachodniego świata (I, 291),
    - młody lew egipski (I, 304),
    - władca, który daje życie (II, 500),
    - pan obu światów (II, 528),
    - władca dwu światów (II, 567),
    - pan dwu światów: doczesnego i zachodniego (II, 641);
  - c) innych określeń faraonów:
    - widzialny bóg (I, 167),
    - osoby, które od bogów pochodzą (II, 327),
    - mocarze pełni chwały (II, 423),
    - wiecznie żyjący syn nieba (II, 440),
    - pan obu światów tudzież życia i śmierci swoich poddanych (II, 645);
  - G) *nazw Egiptu oraz władców ówczesnych mocarstw, np.*
    - ojczyzna najstarszej cywilizacji w świecie (I, 7) – Egipt,
    - asyryjski byk (I, 304) – król Asyrii, Assar,
    - Syn Nieba (II, 490) – cesarz Chin;

4) Faraona powszechnie uznawano za osobę stojącą najwyżej wśród ziemskich istot. Uzyskiwał boskość poprzez samo urodzenie w boskim rodzie, będąc rzeczywistym dzieckiem najwyższego boga Re (w Starym Państwie) lub boga Amona (w Nowym Państwie). Re lub Amon przybierał postać aktualnie panującego władcy i łączył się z królową matką, by dokonać cudownego poczęcia. W chwili śmierci faraon był unoszony do nieba, jednoczył się z tarczą słoneczną, a jego ciało wchłaniał stwórca. Doczesne szczątki boga-człowieka były następnie grzebane we wspólnym grobowcu. (Cotterell 1980: 73–74).

H) *nazw różnych, np.*

- potomkowie Achillea (I, 33)
– żołnierze,
- córki Judy (I, 108) – kobiety
żydowskie,
- robotnicy boży (I, 217) – chłopci,
- iskra boża (II, 415) – dusza,
- boskie światło (II, 461) – mądrość,
- żyjąca powódź (II, 539) – tłum.

348

III

TEMATYKA ŚMIERCI W FARAONIE
– PERYFRAZY WYSTĘPUJĄCE W
TŁUMACZENIACH TEKSTÓW
STAROŻYTNYCH

Nazwy śmierci, umierania i zaświatów stanowią, niezależnie od rozmaitych kultur i czasów, jedną z podstawowych grup określeń omownych, zazwyczaj o charakterze łagodzącym. Już w Biblii występuje wiele zróżnicowanych, oględnych nazw śmierci i umierania, z których część rozpowszechniła się w poszczególnych językach i literaturach narodowych oraz w mowie potocznej (Dąbrowska 1996: 34). Nawet osobom wierzącym w życie pozagrobowe śmierć kojarzy się z czymś ciemnym, zimnym, ponurym, odpychającym. Jej nieprzenikniona tajemniczość i bezwzględność w traktowaniu wszelkich form życia sprawiają, iż ludzie od dawien dawna unikają wywoływania wilka z lasu, co najczęściej wiąże się z obawą nazywania, a tym samym przywoływania tego, co groźne i nieprzyjemne. Magia słowna oraz pochodna od niej eufemizacja nazw dotyczących śmierci, wynikająca z przestrzegania tabu językowego w zakresie

planu wyrażania (Leszczyński 1988: 11–38; Mizerski 2000: 60), przyczyniają się do tworzenia konstrukcji peryfrastycznych, zastępujących wyrazy i frazeologizmy „niebezpieczne” albo niezbyt delikatne w danej sytuacji.

W Faraonie tematyka śmierci wiąże się przede wszystkim z osobą schorowanego i zmęczonego życiem władcy, Ramzesa XII. Szczegółowy opis ukazujący różnorodne i skomplikowane obrzędy religijne, związane między innymi z balsamowaniem ciała zmarłego „pana obu światów”, powszechną żałobą i wreszcie właściwą ceremonią pogrzebową, zajmuje w powieści kilka rozdziałów (Prus 1985, t.II: 440–509). Prus stara się możliwie najdokładniej oddać podniosłość i powagę atmosfery prezentowanych przez siebie wydarzeń, w związku z czym umiejętnie wplata we własny tekst fragmenty tłumaczeń autentycznych, staroegipskich pieśni pogrzebowych, napisów nagrobkowych oraz tak zwanej Księgi Zmarłych⁵⁾. W polskim przekładzie zawierają one szereg określeń peryfrastycznych, najczęściej o charakterze eufemizacyjnym i ornamentacyjno-eufemizacyjnym, np.

umrzeć:

- wstąpić do wieczności (II, 467),
- połączyć się z czcigodnymi i doskonałymi cieniami wyższej krainy (II, 467),
- pójść do kraju wieczności (II, 468),
- przeprowić się na drugi brzeg (II, 468);

zaświaty:

- pola Ozyrysa (I, 27),
- kraina wieczności (II, 468),

5) „Rozdział 75. *Księgi Zmarłych*. Jest to jeden z najwznioślejszych dokumentów, jakie zostawiła starożytność”. (Prus 1985, t.II: 477). *Księga Zmarłych* to nazwa dana na początku XIX wieku zbiorowi formuł magicznych i zaklęć na zwojach papirusowych znajdujących w grobach lub sarkofagach egipskich, przy zmarłym. Pochodzą one z okresu Nowego Państwa (ok. 1570–1085 p.n.e.). Sporządzili je kapłani tebańscy dla zmarłych z zamożnych domów. (Kopaliński 1991: 558).

- kraina bogów (II, 476);
- zmarły:*
  - ten, którego serce już nie bije (II, 652);
- o zmarłym: podążać na cmentarz, do grobu:*
  - kierować swe kroki do ziemi wieczności (II, 546),
  - iść na miejsce, jakie człowiekowi przeznaczono (II, 651);
- cmentarz, grób, zwłaszcza miejsce pochówku faraonów⁶⁾:*
  - ziemia sprawiedliwych (II, 468, 508),
  - kraj, który łączy ze sobą wszystkich ludzi (II, 546).

IV

POZOSTAŁE PERYFRAZY „ŚMIERCI” W NARRACJI I DIALOGACH FARAONA

Większość peryfraz w Faraonie wiążących się z tematyką śmierci to określenia stworzone przez Prusa lub też znane autorowi *Lalki* z innych źródeł niż tłumaczenia tekstów staroegipskich. Konstrukcje te można podzielić na dwie grupy w zależności od partii narratorskich lub dialogowych powieści:

A) peryfrazy w partiach narratorskich:

- a) *śmierć, np.*
- wiekuisty spoczynek (II, 509);

- b) *umrzeć, np.*
- przestąpić granicę wieczności (II, 440),
  - odejść na Zachód (II, 453),
  - przestać oddychać (II, 641);
- c) *pragnąć umrzeć, np.*
- chcieć wypocząć, odnaleźć młodość i piękność swoją w zachodniej krainie, gdzie każdy faraon bez trosk panuje wiecznie nad ludami tak szczęśliwymi, że nikt i nigdy nie chciał stamtąd powracać (II, 420),
  - tęsknić do wiekuistej krainy (II, 466);
- d) *cmentarz, zwłaszcza miejsce pochówku faraonów, np.*
- kraina zmarłych (II, 433),
  - miejsce wiecznego spoczynku (II, 469);
- e) *zaświaty, raj, niebo, np.*
- wiekuista ojczyzna (II, 466),
  - kraina wiekuista (II, 477),
  - kraj bogów (II, 509),
  - ojczyzna szczęśliwości (II, 509);
- f) *życie doczesne, np.*
- kraina znikomości (II, 466);
- g) *ludzie żyjący, np.*
- ludzie jeszcze skazani na utrapienia doczesnego żywota (II, 506).

- 6) Grobowce najwyższych dostojników państwowych, nierzadko w postaci olbrzymich piramid, znajdowały się początkowo na starym cmentarzu egipskim w pobliżu Memfisu. Z czasem ciała najważniejszych osób w państwie zaczęto składać w nowej *krainie zmarłych*, położonej w zachodniej części Egiptu, w pobliżu Tebów.

Również w tekście *Faraona* znajduje się fragment narracji mówiący o dawnych cmentarzach egipskich:

„Tu [w pobliżu Memfisu] za Starego Państwa chowano na wieczne czasy Egipcjan: królów w ogromnych piramidach, książąt i dostojników w mniejszych piramidach, prostaków w lepiankach. Spoczywało tu miliony mumii nie tylko ludzi, ale psów, kotów, ptaków, słowem wszystkich stworzeń, które za życia miłymi były człowiekowi.

Za czasów Ramzesa [XIII] królewski i magnacki cmentarz przeniesiono do Tebów, a w sąsiedztwie piramid grzebano tylko chłopów i wyrobników z najbliższych okolic”. (Prus 1985, t.II: 433–434).

Konstrukcje peryfrastyczne we fragmentach narracyjnych Faraona pełnią przede wszystkim funkcje środków stylizacyjnych, zazwyczaj podkreślających powagę opisywanych osób, zdarzeń i zjawisk, szczególnie wtedy, gdy narrator mówi o sprawach fundamentalnych, takich jak śmierć, ceremonia pogrzebowa, znikomość i ulotność życia doczesnego czy nadzieje związane z życiem przyszłym. Dodatkowo stanowią one językowy pomost łączący narrację z fragmentami dialogowymi, dzięki czemu struktura całości powieści staje się bardziej jednolita, harmonijna pod względem stylistycznym, zwłaszcza, że nasycenie tekstu peryfrazami w obu rozpatrywanych jego częściach jest porównywalne.

B) peryfrazy w partiach dialogowych:

a) *umrzeć, np.*

- zostać powołanym na boski sąd (I, 227),
- przenieść się do krajów wiekuistych (II, 412),
- wrócić do słonecznego ojca (II, 425),
- ulecieć w krainę wiecznego światła (II, 428),
- odejść do bogów (II, 443),
- być w mieszkaniu bogów (II, 541);

b) *popęłnić samobójstwo, np.*

- otworzyć sobie drzwi do krainy, gdzie panuje wieczne światło (II, 534),
- uciec tak, że nikt już nie złapie... Nawet bogowie (II, 605);

c) *gdy ktoś umrze, np.*

- gdy komuś uprzykrzy się ziemski żywot (II, 141);

d) *życie po śmierci, np.*

- wiekuista podróż (II, 469);

e) *cmentarz, zwłaszcza miejsce pochówku faraonów, np.*

- zachodni świat (I, 291),
- dzielnica zmarłych (II, 480);

f) *zaświaty, raj, niebo, np.*

- kraina wiecznego szczęścia (II, 416),
- szczęśliwa kraina Zachodu (II, 462),
- kraina, gdzie panuje wieczne światło (II, 534),
- mieszkanie bogów (II, 541),
- zachodni świat (II, 568);

Główni bohaterowie Faraona to świeccy i duchowni przywódcy Egiptu, w związku z czym większość dialogów odbywa się na gruncie oficjalnym albo między faraonami – najczęściej Ramzesem XIII – i najwyższymi reprezentantami kapłanów, czyli Herhorem, Mefresem i Mentezufisem, albo między samymi kapłanami podczas ważnych, niekiedy tajemnych obrzędów i narad. Rozmowy prowadzone na tak wysokim szczeblu wymagają odpowiedniej, podniosłej formy, gdyż na ogół obracają się wokół najistotniejszych spraw państwa, wśród których niewątpliwie znajduje się ceremonia związana z balsamowaniem i pogrzebem zmarłego faraona. To właśnie odnośnie śmierci Ramzesa XII i wszelkich późniejszych czynności prowadzących do jego pochówku została w dialogach powieści użyta znaczna liczba konstrukcji omownych, zarówno przez kapłanów, jak i przez Ramzesa XIII.

V

STRUKTURA KONSTRUKCJI OMOWNYCH W FARAONIE – PERYFRAZY PROSTE I ZŁOŻONE

Spośród 43 przykładów frazeologizmów, zacytowanych w trzeciej i czwartej części niniejszego referatu, najwięcej (23) ma charakter rzeczownikowy, czyli zastępuje nazwę podstawową będącą rzeczownikiem, np.

- kraina wiecznego szczęścia (II, 416) – zaświaty, raj, niebo.

Nieco mniej, bo 19 jednostek omownych, stanowią peryfrazy czasownikowe, np.

- odejść do bogów (II, 443) – umrzeć.

Zaledwie jeden odnotowany przykład to peryfrazja o charakterze przysłówkowym⁷⁾:

- gdy komuś uprzykrzy się ziemski żywot (II, 141) – gdy ktoś umrze.

Ze względu na budowę określenia peryfrastyczne dotyczące zagadnień związanych ze śmiercią, poruszonych w tekście Faraona, dają się podzielić na dwa podstawowe typy:

- 1) peryfrazy proste, krótkie,
- 2) peryfrazy złożone, rozbudowane.

Peryfrazy proste to takie konstrukcje słowne, które ograniczają się najczęściej do dwóch lub trzech (oprócz przymków i spójników) wyrazów, zastępujących nazwę podstawową, zwykle jednowyrazową, np.

- przestąpić granicę wieczności (II, 440) – umrzeć,
- wstąpić do wieczności (II, 467) – umrzeć,
- wiekuisty spoczynek (II, 509) – śmierć.

Peryfrazy złożone są dłuższe od peryfraz prostych i mają w powieści Prusa na ogół postać

- 1) zdania pojedynczego, np.
  - połączyć się z czcigodnymi i doskonałymi cieniami wyższej krainy (II, 467) – umrzeć,
  - ludzie jeszcze skazani na utrapienia doczesnego żywota (II, 506) – ludzie żyjący,
  - kierować swe kroki do ziemi wieczności (II, 546) – o zmarłym: podążać na cmentarz;
- 2) zdania:
  - a) złożonego jednokrotnie, zwykle z zaimekami względnymi gdzie, który, jaki, np.
    - [to jest] kraina, gdzie panuje wieczne światło (II, 534) – raj, niebo,

- [to jest] kraj, który łączy ze sobą wszystkich ludzi (II, 546) – cmentarz,
  - iść na miejsce, jakie człowiekowi przeznaczono (II, 651) – o zmarłym: podążać na cmentarz;
- b) złożonego wielokrotnie, np.
- chcieć wypocząć, odnaleźć młodość i piękność swoją w zachodniej krainie, gdzie każdy faraon bez trosk panuje wiecznie nad ludami tak szczęśliwymi, że nikt i nigdy nie chciał stamtąd powracać (II, 420) – pragnąć umrzeć.

Złożoność peryfraz może polegać także na tym, że w ramach jednej konstrukcji omownej niekiedy występuje druga, a nawet trzecia, krótsza formuła peryfrastyczna, np.

- pójść do kraju wieczności (II, 468) – umrzeć, tu również:
- kraj wieczności – zaświaty, niebo, raj;
- połączyć się z czcigodnymi i doskonałymi cieniami wyższej krainy (II, 467) – umrzeć, tu również:
- czcigodne i doskonałe cienie wyższej krainy – dusze zmarłych,
- wyższa kraina – zaświaty, niebo, raj.

W obu powyższych przykładach konstrukcje najbardziej pojemne mają charakter czasownikowy, ponieważ do peryfrazy rzeczownikowej wystarczy dodać odpowiedni czasownik, aby uzyskać nowe, nieco zmodyfikowane wielowyrazowe omówienie.

Dobrze skonstruowane i odpowiednio użyte peryfrazy rozbudowane wzbogacają tekst, zwłaszcza literacki, w dodatkowe

7) „Większość peryfraz zebranych w tym słowniku ma charakter rzeczownikowy, zastępuje bowiem nazwę będącą rzeczownikiem. Mniej liczne są peryfrazy czasownikowe, zastępujące czasownik (...), i przysłówkowe, zastępujące przysłówek (...)”. (Por. Bańko 2002: 5).

walory artystyczne, powiększają jego głębię i obrazowość przekazu. Z drugiej strony długie, zawile szeregi słów mogą niekiedy utrudniać rozumienie treści. Poza tym przesadne ozdobniki peryfrastyczne, stwarzające wrażenie trafności i odkrywczosci sformułowań, bywają czasami znaczeniowo puste, nieprzekazujące nic istotnego (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1982, t.II: 85). Oczywiście uwaga ta nie dotyczy tekstu Faraona, w którym wszelkie peryfrazy, również złożone, doskonale służą celowym zabiegom stylizacyjnym autora.

VI PERYFRAZY METAFORYCZNE I NIEMETAFORYCZNE

Figurę stylistyczną zwaną peryfrazą mogą tworzyć wyrazy pozostające lub niepozostające w związku metaforycznym (Kulawik 1997: 106–108), toteż utożsamianie peryfrazy jedynie z „metaforą polegającą na zastąpieniu nazwy danego obiektu rozbudowanym opisem albo charakterystyką” (Podlewska, Płóciennik 2002: 198) nie do końca oddaje jej istotę. Oznacza to, że metaforyczność uznawana przez niektórych językoznawców za cechę konieczną peryfraz przysługuje nie wszystkim tego typu konstrukcjom. Piotr Wróblewski stwierdza między innymi, że:

„Tropem, którego nie da się bez zastrzeżeń zaliczyć do metafor, jest peryfraza (omówienie). Mówiąc ściślej, nie wszystkie tropy nazywane peryfrazami dają się interpretować jako metafory, są jednak wśród nich takie, które spełniają warunek metaforyczności (...) Peryfraza pod względem budowy i znaczenia nie jest tropem jednorodnym. Owo „opisanie” [rozbudowany opis] może być bowiem realizowane zarówno w konwencji R [realistycznej], jak i M [metaforycznej]. (...)”

Peryfrazy metaforyczne to w większości tak zwane metafory-zagadki typu:

wielbłąd – okręt pustyni,
starość – wieczór życia” (Wróblewski 1998: 75).

Większość peryfraz dotyczących śmierci, wykorzystanych przez Prusa w Faraonie, ma wymowę przenośną, nadającą formie prozatorskiej zabarwienie poetyckie i dzięki temu powodującą, że sprawy poważne, smutne i zagrażające człowiekowi można oswoić, złagodzić, myśląc i mówiąc o nich w sposób pozytywny, a nawet ciepły. W miejsce wyrazu umrzeć Głowacki proponuje między innymi następujące konstrukcje eufemizacyjno-łagodzące:

- wrócić do słonecznego ojca (II, 425),
- ulecieć w krainę wiecznego światła (II, 428),
- przestąpić granicę wieczności (II, 440).

Zamiast zimno kojarzącego się słowa cmentarz pisarz stosuje przyjaźnie brzmiące metafory typu:

- miejsce wiecznego spoczynku (II, 469),
- kraj, który łączy ze sobą wszystkich ludzi (II, 546).

Niekiedy dana konstrukcja językowa ma wymowę zarówno dosłowną, jak i przenośną. Przykładem takiej peryfrazy jest zwrot

- przeprowić się na drugi brzeg (II, 468),

który może być rozumiany zarówno w sensie ‘przepłynąć Nil’, czyli zostać po śmierci przewiezionym na drugą, zachodnią stronę rzeki, na miejsce pochówku faraonów, jak też ‘umrzeć, udać się do innego świata’.

Z kolei do peryfraz niespełniających warunku metaforyczności należy określenie zmarłego:

- ten, którego serce już nie bije (II, 652),

będące jednym z wielu spotykanych w polszczyźnie eufemizmów, zastępujących

podstawowe nazwy związane ze śmiercią i umieraniem (Dąbrowska 1998: 132–156).

Stosowanie konstrukcji peryfrastycznych w tekstach literackich niewątpliwie zwiększa obrazowość przekazu, ponieważ na ogół analizy językowe są bardziej pojemne treściowo niż ich krótsze równoważniki semantyczne (Loewe 1996: 44). Konstrukcje omowne stanowią również wartościowe środki stylizacji językowej, zwłaszcza, gdy autor utworu stylizowanego pragnie oddać podniosłość, niezwykłość opisywanych postaci i wydarzeń, co obrazuje między innymi tekst Faraona. Ukazanie środowiska najwyższych dostojników państwowych i przywódców duchowych starożytnych Egipcjan w świecie tak odległym czasowo i kulturowo dla współczesnego Prusowi czytelnika, że wręcz bajecznym, nierealnym, wymagało zastosowania odpowiedniej formy, oddającej opisywaną atmosferę. Struktury rozbudowane, analityczne są też w Faraonie odpowiednimi środkami eufemizowania pewnych nazw, a tym samym sposobem przybliżania inaczej określonych zjawisk, kojarzących się z czymś nieprzyjemnym, strasznym, niewiadomym, zwłaszcza dotyczącym tego, co na tym świecie nieuniknione. Z drugiej strony peryfrazą to jedna z najciekawszych metod

ośmieszania, krytykowania oraz ironizowania świata przedstawionego (Krzyżanowski 1947: 25), czego dowodzą między innymi niektóre określenia kapłanów:

- gołe łby (I, 95, II, 611),
- ogolone łby (II, 593),
- świątyniowe szczury (II, 618).

Prusowska ironia peryfrastyczna, zabarwiona gorzkim uśmiechem jest dostrzegalna zwłaszcza wówczas, gdy na kartach jego powieści umierają i przemijają jednostki wybitne, uznawane za boskie, zdawałoby się wieczne i niezniszczalne takie, jak Ramzes XII i Ramzes XIII:

„Tak tedy w miesiącu Hator, po trzydziestu czterech latach panowania, umarł faraon Mer-amen-Ramzes XII, władca dwu światów, pan wieczności, rozdawca życia i wszelkiej uciechy.” (Prus 1985, t.II: 466).

„Z pałacyku wybiegli dostojnicy i służba z pochodniami. Faraon, podtrzymywany przez oficerów, miał twarz szarą i oczy zachodziły mu mgłą. Wyciągnął rękę jakby szukając broni, poruszył ustami i wśród ogólnej ciszy przestał oddychać, on, pan dwu światów: doczesnego i zachodniego.” (Prus 1985, t.II: 641).

summary

Σ Periphrastic Structures Connected with Death against a Background of Other Periphrastic Expressions in *Faraon* by Boleslaw Prus

The present article aims at classifying and describing selected periphrastic constructions that appear in *Faraon* by Boleslaw Prus, especially those related to the phenomenon of death. In the Introduction, the author presents some general information connected with the novel itself and its origins, as well as its plot. The novel by Aleksander Glowacki shows the mechanism of government in the ancient Egypt.

The article has been divided into six basic thematic units:

I Periphrasis – the attempt to define and divide periphrases according to different theoretical approaches.

II Semantic aspects of periphrastic structures in *Faraon* – most interesting and representative periphrastic structures appearing in the novel, gathered in eight thematic groups.

III The theme of death in *Faraon* – periphrases in translations of ancient texts – periphrases coming from the translations of old-Egyptian *The Book of Deceased*, used by Prus in his novel.

IV The other periphrases of “death” in narration and dialogues in *Faraon* – the role played by periphrases connected with death in narration and dialogues in the novel.

V Structure of the periphrastic constructions in *Faraon* – simple and complex periphrases – division of the observed periphrases referred to death into the groups of nouns, verbs and adverbs, as well as into short and complex ones.

VI Metaphorical and non-metaphorical periphrases – the attention is focused on the fact that not every periphrastic construction may be described as metaphorical, which has been proved by the examples provided from *Faraon*.

In the final part of the paper, the author emphasises that periphrastic constructions are the most characteristic feature of the style of Boleslaw Prus, which can be illustrated by the text of *Faraon*.

Literatura

- Bańko 2002: **Bańko M.** Słownik peryfraz, czyli wyrażen omownych, Warszawa.
- Białokórska 2002: **Białokórska M.** Mickiewiczowskie peryfrazy, Szczecin.
- Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1982: **Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H.** Kultura języka polskiego, t.II: Zagadnienia poprawności leksykalnej. (Słownictwo rodzime), Warszawa.
- Cywilizacje starożytne. Przewodnik encyklopedyczny**: 1980: Red. A. Cotterell, Great Britain.
- Dąbrowska 1996: **Dąbrowska A.** W Adamowym chodzić stroju krętymi drogami. O eufemizmach wywodzących się z języka religijnego, „Poradnik Językowy”, z.10.
- Dąbrowska 1998: **Dąbrowska A.** Słownik eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie, Warszawa.
- Dulian R. 1995: **Dulian R.** Peryfrastyczne konstrukcje czasownikowe w języku polskim, „Studia Gramatyczne” XI, PAN.
- Encyklopedia języka polskiego** 1994: Red. S. Urbańczyk, Wrocław.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego** 1993: Red. K. Pogański, Wrocław.
- Głowiński 1972: **Głowiński M.** Peryfrazy współczesne, „Teksty”, nr 3.
- Język polski. Encyklopedia w tabelach (2000), red. W. Mizerski, Warszawa.
- Kniaginina 1963: **Kniaginina M.** Struktury opisowe – znamienna cecha stylu dziennikarskiego, „Język Polski” XLIII, z.3.
- Kopaliński 1991: **Kopaliński W.** Słownik mitów i tradycji kultury, Warszawa.
- Krzyżanowski 1947: **Krzyżanowski J.** O dwu obrazach słownych, „Zeszyty Wrocławskie”, nr 2.
- Kulawik 1997: **Kulawik A.** Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego, Kraków.
- Leszczyński 1988: **Leszczyński Z.** Szkice o tabu językowym, Lublin.
- Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny** 1988: Red. J. Krzyżanowski, t.I-III, Warszawa.
- Loewe 1996: **Loewe I.** Konstrukcje analityczne wśród metafor (Struktura, semantyka, funkcja analityzmów w poezji K. Przerwy-Tetmajera), „Poradnik Językowy”, z.7.

- Miodońska-Brookes E., Kulawik A., Tataro 1972: **Miodońska-Brookes E., Kulawik A., Tataro M.** Zarys poetyki, Warszawa.
- Podlewska, Płóciennik 2002: **Podlewska D., Płóciennik I.** Leksykon nauki o języku, Bielsko-Biała.
- Prus 1985: **Prus B.** Faraon, t.I - II, Warszawa.
- Słownik terminów literackich** 1989: Red. J. Sławiński, Wrocław.
- Wróblewski 1998: **Wróblewski P.** Struktura, typologia i frekwencja polskich metafor, Białystok.
- Żeleński 1978: **Żeleński T.** Styl kwiecisty, w: Reflektorem w mrok, opr. A. Z. Makowiecki, Warszawa.